

Härnösands stadsbyggnadshistoria

Grundlades 1585

Staden grundlades 1585 av Johan III i syfte att från statens sida kontrollera handeln i nedre Ådalen och lättare kunna beskatta varuflödet. För att driva in skatterna fanns en kunglig fogde i varje landskap. Tanken var att staden skulle vara centrum i en ekonomisk region och att all handel skulle vara koncentrerad dit.

Härnösand hör till de äldsta städerna i Norrland, bara Gävle och Hudiksvall är äldre. Platsen valdes intill den sjöled som troligen sedan lång tid gått från Ångermanälven och söderut genom sundet mellan Härnön och fastlandet. Fornlämningar tyder på att Härnösand var en bosättnings- och kultplats redan på brons- och järnåldern. Namnet *Härn* kan ha flera betydelser. Troligtvis syftar det på gudinnan Härn, linodlingens gudinna i den nordiska mytologin, som enligt vissa källor är densamma som gudinnan Freja. Härn kan också stå för hjässa – vilket i så fall syftar på Vårdkasberget eller öns andra höjder mot havet.

Som marknadsplats finns Härnösundh omnämnd redan på 1300-talet. Söder om stadens läge på Härnön anses de tidigare olagliga Korsmässommarknaderna hållits i september varje år. Härnöbornas överfart till fastlandet låg troligen där staden anlades. Färskvatten hämtades ur en bäck som senare gett namn till stadsdelen Östanbäcken.

Borgerskapet i staden fick ett antal privilegier, bl.a. rätten till fritt strömmingsfiske vid Härnön och Lungön, monopol på brädhandeln i Ångermanland och frihet från all utskrivning till krigsmakten. De fick senare också rättighet till handel med alla inrikes köpstäder.

Fiskelägesform

Under de första decennierna sedan grundandet var intresset svagt att etablera sig i Härnösand. Det var bönder och landsköpmän som befolkade staden. Ofta hade de kvar sina gårdar i byarna utanför, samtidigt som de uppförde gårdar i staden. Bebyggelsen började med några sjöbodar och staden fick förmodligen redan då en planform som delvis finns kvar än idag i Östanbäcken. Med gavlarna mot vattnet låg troligen förutom sjöbodar, ett antal ladugårdar och uthusbyggnader. Parallellt med stranden drogs sedan en gata med bebyggelsekvarter på ovansidan där landsköpmännens tomter delades in. I princip gäller här samma mönster som i andra norrländska fiskelägen och icke planlagda stadsbildningar som t ex Sundsvall och Hudiksvall.

I mitten av 1600-talet hade invånarantalet i staden växt till runt 300 personer fördelade på cirka 90 hushåll. Stadens centrum var torget som låg på samma plats om idag. Från torget gick två parallella gator längs stranden norrut till Bondtorget (senare benämnt Lilla torget). Öster om bäcken utvecklades också bebyggelsen, men bara med en gata parallellt med stranden. (länk till karta)

Rutnätsplan av Tessin ...

Under 1640-talet intresserade sig staten mycket för städernas planering och en rutnätsplan utarbetades för Härnösand, sannolikt av arkitekten Nikodemus Tessin d.ä. Planen gjordes 1648 med tidens barockideal för ögonen och tog inte alls hänsyn

till den tidigare bebyggelsen. Bara torget och kyrkan inordnades i planen som godkändes av drottning Kristina.

Gatunätet är uppbyggt på klassiskt vis med ett antal huvudgator från centrum och utåt, samt ringvägar som knyter ihop de radiella stråken en bit utanför centrum.

... genomfördes aldrig

Befolkningen värjde sig mot att behöva riva staden, men hotades med militär av landshövdingen vid flera tillfällen. Man lyckades dock med uppskov och förhalning undvika att genomföra planen. Det enda som i början av 1660-talet genomfördes var dragningen av nuvarande Storgatan upp till gymnasiet, då i utkanten av stadens bebyggelse. I övrigt "suspenderades gaturitningen till en lägligare tid".

Makaber användning av ett tullstaket

Under resten av 1600-talet växte staden norrut längs stranden och på Mellanholmen. Via Mellanholmen hade en bro till fastlandet byggts. Öster om stadsområdet gick stadens tullstaket, som var en klar gräns mot jordbruksmarken. Staketet användes 1674 till häxbål då ett tiotal kvinnor dömts till döden och avrättats. Efter Härnösand var det Säbrå sockens tur. Där resulterade trolldomskommissionens framfart i att 26 kvinnor och 4 män avrättades och brändes.

Staden brinner

1710 brann större delen av staden, 1714 brann delar av staden vid två tillfällen och 1821 brände ryssarna ner hela staden. Efter den första branden upprättades ett planförslag för att reglera staden. Bredare gator skulle tas upp ner mot stranden istället för de smala gränderna och de tidigare huvudgatorna skulle rätas ut en del. Förslaget kom på grund av de påföljande bränderna inte att genomföras direkt men kom att prägla fortsatta förändringar under resten av 1700-talet och början av 1800-talet.

Blomstrande handels- och sjöfartsstad

1768 är staden fullbyggd, inga tomter finns för dem som önskar flytta in, och gatorna är trånga. Landshövdingen godkänner att några nya gator anläggs, de som idag är Norra Kyrkogatan, Nybrogatan mellan Storgatan och Brunnshusgatan samt Trädgårdsgatan. På så sätt kunde också de tidigare kålgårdarna (en gammal benämning på köksträdgård) utnyttjas för tomter. I denna plan från 1768 föreslogs även en stadsträdgård för att öka Härnösandsbornas kunnande i odling och för att vara en vacker plats för gästerna vid Härnösands hälsobrunn att promenera på. Brunnshuset verkar ha legat vid korsningen mellan nuvarande Brunnshusgatan och Nybrogatan. Stadsträdgården kom till 1768 och fick också krögeri i stadsträdgårdsbyggnaden. Läget tycks ha varit öster om kyrkan.

Handeln i staden växte stadigt under 1600-talet. Vid 1600-talets mitt var Härnösand på andra plats som Norrlands handelsstad efter Gävle och med dubbelt så stora tullinkomster som Hudiksvall och Umeå. Ekonomiskt hade stadens handel, sjöfart och begynnande industri en blomstringstid under det sena 1700-talet efter det bottniska handelstvångets avskaffande 1765. Skeppsbyggeri hade förekommit i Härnösand sedan 1600-talets början och bedrivits med speciella rättigheter (privilegier) på Kronholmen från 1648. Efter 1670 tycks dock verksamheten blivit mer sporadisk, ibland byggdes skepp även på torget. 1783 blev åter Kronholmen stadens varv. Sjöfartens uppsving innebar att Härnösand blev länets främsta rederi-

och handelsstad med sågade bräder från vattensågarna i Ådalen som viktigaste exportvara.

Bönderna/allmogen på landsbygden hade under denna tid rätt att sälja de varor de producerade, och inte bara inom städerna. Böndernas handel utanför städerna bekämpades av myndigheter och borgerskap, eftersom städerna förlorade på detta. I slutet av 1700-talet gick Härnösand samman med Sundsvall, Hudiksvall och Söderhamn för att försöka förmå riksdagen att inskränka allmogens handelsrättigheter. Detta misslyckades dock och bönderna fick behålla rätten att sälja sina varor.

Byggnader vid torget

Stadens rådhus tycks från början ha legat vid torget, det sannolika första stod klart 1655. Efter stadsbränderna i början av 1700-talet byggdes ett nytt på samma plats, vilket 1920 flyttades till Murberget där det ännu finns kvar. På dess plats vid torget byggdes 1925 Sundsvallsbankens kontor.

Vid torget fanns även en byggnad som kallades "kistan", som användes för tillfällig förvaring av slagskämpar, fyllerister och andra.

Residensstad

Efter freden i Brömsebro 1645 då Jämtland och Härjedalen införlivades med Sverige bildades Härnösands län 1646 med Ångermanland, Medelpad och Jämtland.

Redan 1654 slogs Härnösands län ihop med Hudiksvalls län och residenset flyttades till Gävle. Sen dröjde det över hundra år innan Västernorrlands län bröts ut, åter bestående av Ångermanland, Medelpad och Jämtland. Residensstaden blev Sundsvall men flyttades några år senare till Härnösand efter en del påtryckningar. Residenset byggdes vid torget efter ritningar av Olof Tempelman. Från början tänkte man sig ett enklare trähus, men landshövdingen själv tyckte att det borde byggas i sten. Härnösands borgerskap var ovilliga att bidra till kostnaden, vilket gjorde att bygget tog hela sex år att slutföra.

Skolgång för pojkar och flickor

Härnösand har haft skola sedan 1590-talet och omkring 1650 inrättades ett gymnasium, norrlands första. Efter stadsbränderna och några enklare byggnader efter den, byggdes ett nytt skolhus för gymnasiet och trivialskolan. Även detta ritades av Tempelman och stod klart 1791. Ett lokalt byggmästarförslag hade förkastats i Stockholm, man ansåg att det borde ha ett mer modernt och prydligt utseende, varefter professor Tempelman kopplades in. Det är troligt att även Gustaf III varit inspiratör till den nyklassicistiska stilen, som sedan kom att dominera svensk arkitektur i nästan hundra år. Gymnasiebyggnaden finns kvar än idag som en central byggnad för kommunens förvaltning (Rådhuset).

Under andra hälften av 1800-talet började privata flickskolor dyka upp, men de blev ofta kortlivade. En av dessa grundades och drevs av fru Hedda Wising i 15 år. Denna övertogs 1879 av staden efter ett beslut i fullmäktige. Tidigare hade flickor varit hänvisade till privatundervisning i hemmet eller till fattigskolan (som funnits sedan 1822) eftersom gymnasiet och trivialskolan bara tog emot pojkar. I fattigskolan hade dock de fattiga barnen företräde och förmögnare familjer ville inte gärna låta sina flickor studera där.

Vid ungefär samma tidpunkt som stadens flickskolas tillkomst, inrättades också en dövskola i Härnösand. Senare utvecklades skolan till en dövstumskola och flyttade till en ny och betydligt större byggnad vid södra vägen (nuvarande Kiörningskolan).

Sjukhus

1680 anlades ett sjukhus (hospital) på fastlandet, precis utanför stadsporten. Cirka 30 år senare skildes kroppslig och mental vård åt när en särskild dårhusbyggnad uppfördes. I mitten av 1700-talet får staden sin första barnmorska, Sofia Hagström. Hon bodde sedan tidigare i Härnösand och fick åka till Stockholm för att utbilda sig.

Kyrkor

Stadens första kyrka uppfördes 1593 på den nuvarande domkyrkans plats. Kyrkan byggdes av sten med brant tak och fristående klockstapel. Sin första kyrkoherde fick staden 1589, tidigare hade Härnön varit en del av Säbrå församling. Inte bara länsindelningen utan även kyrkans organisation påverkades av freden i Brömsebro 1645. Uppsalastiftet blev för stort och svårhanterligt. Därför klövs stiftet och en superintendent inrättades i Härnösand 1647. Det var inget vanligt biskopssäte och kyrkan fick inte status som domkyrka förrän 1772, men den administrativa innebörden var jämförbar med biskopssätets.

Trångboddhet och visst missnöje med kyrkans utseende samt ett långtgående förfall gjorde att planerna på en helt ny kyrka tog form under 1700-talets senare del. Bygget av både residens och skolbyggnad gjorde att kyrkobygget dröjde. Beslut fattades 1797, men sen dröjde det av olika skäl till 1835 då Carl XIV Johan besökte Härnösand och sade sig vara villig att bidra till reparation av kyrkan. Kyrkorådet ville dock bygga nytt och beslöt riva den gamla kyrkan. Den nuvarande nyklassicistiska domkyrkan uppfördes på 1840-talet ungefär på den tidigare kyrkans plats efter ritningar av Johan Adolf Hawerman.

Fler rutnätsplaner

Utvecklingen och utbyggnaden av Härnösand tycks ha varit betydligt lugnare under första hälften av 1800-talet. På Gustaf Ljunggrens karta från 1857 (länk? Se sid 158) kan man se att det inte hade hänt mycket sedan slutet av 1700-talet. Under den senare hälften av 1800-talet görs ett par stadsplaneändringar som innebär att Nybrogatan breddas ner till vattnet och förlängs åt nordost, samt att en rutnätsplan läggs ut för hela Norrstaden ända ut till Sälsten. Hamntorget och Hamntorgsparken läggs fast i planen, det är det markerade parkstråk där Brännaskolan nu ligger. Även Kronholmen får nu sin rutnätsplan.

Som en av de första städerna i Europa införde Härnösand elektrisk gatubelysning i mitten av 1800-talet, vilket innebar en betydelsefull förbättring för stadens invånare under vinterhalvåret. Belysningen drevs av vattenkraft från kraftstationen vid Gådeån.

Järnväg

1893-94 byggs järnvägsstationen som fondbyggnad i Nybrogatans västra ände i samband med att banan Härnösand-Långsele invigs. Vid samma tid byggs Nybron som knyter ihop fastlandet med Nybrogatan.

Källor:

Härnösands historia del 1-3 av Gösta Bucht och Harald Wiik

Studier i Härnösands bebyggelsehistoria av Rolf Näslund. (1980)